

Wegnemen van belemmeringen

Mensen met een handicap en hun stemrecht
bij de verkiezingen voor het Europees Parlement

Rapporteur: Krzysztof Pater

Europees Economisch en Sociaal Comité

INLEIDING

Waarborgen van het stemrecht van mensen met een handicap

Alle volwassen Europeanen, met en zonder handicap, hebben het recht om bij nationale verkiezingen en verkiezingen voor het Europees Parlement hun stem uit te brengen. Dit recht is gebaseerd op tal van bindende juridische documenten, waaronder de Universele Verklaring van de rechten van de mens, het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap en het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie.

Helaas zijn er in de EU heel wat mensen die hun stemrecht niet volledig kunnen uitoefenen. In een rapport van het Europees Economisch en Sociaal Comité (EESC) van de hand van de heer Krzysztof Pater wordt geschat dat ongeveer 800 000 EU-burgers uit 16 EU-landen op grond van nationale regels het recht om te stemmen bij de verkiezingen voor het Europees Parlement is onttrokken, en dat vanwege hun handicap of geestelijke gezondheidsproblemen.

Deze en miljoenen andere burgers zijn om een aantal redenen niet in staat te stemmen. Zo zouden veel mensen met een handicap op basis van hun woonplaats moeten stemmen in een stemlokaal dat niet aansluit bij hun behoeften. Mocht dat mogelijk zijn dan zouden velen een ander stemlokaal kiezen. Toch is het kiezers in twaalf landen op grond van de nationale wetgeving niet toegestaan hun stemlokaal te veranderen zonder van woonplaats te veranderen.

Een gebrek aan keuzemogelijkheden

Hoewel de zelfstandige mobiliteit van veel mensen met een handicap beperkt is, zijn er in acht lidstaten geen alternatieven voor het stemmen in een stemlokaal, zoals stemmen per brief, elektronisch stemmen of stemmen per mobiele stembus.

In 18 lidstaten kunnen blinde kiezers hun stem op geen enkele wijze zelfstandig uitbrengen en moeten zij iemand die hen vergezelt toevertrouwen in hun naam te stemmen.

In een paar EU-landen is stemmen bij volmacht toegestaan en kunnen mensen met een handicap iemand anders opdracht geven in hun naam te stemmen. Stemmen bij volmacht betekent echter per definitie dat mensen met een handicap hun stemrecht niet zelfstandig uitoefenen en is daarom geen volwaardig alternatief.

Ook het ontbreken van toegankelijke informatie weerhoudt mensen ervan te stemmen. Als mensen met een handicap bijvoorbeeld niet weten wat in het stemlokaal precies van hen wordt

verwacht of welke fysieke obstakels zij kunnen tegenkomen, dan kan het gebeuren dat zij niet eens een poging ondernemen om te gaan stemmen.

Het EESC concludeert in zijn rapport dat alle EU-burgers met een handicap hun democratische recht om te stemmen volledig zouden kunnen uitoefenen op de manier die hen zelf het beste lijkt, als de beste praktijkvoorbeelden uit alle landen werden gevolgd.

Het EESC stelt voor om de huidige EU-wetgeving inzake de verkiezingen voor het Europees Parlement te wijzigen en daarin garanties op te nemen in verband met de mogelijkheden voor mensen met een handicap om hun stemrecht uit te oefenen.

Het volledige rapport is beschikbaar op de website van het EESC. Het geeft een totaalbeeld van de stand van zaken en beschrijft hoe het stemrecht van mensen met een handicap in Europa slechts gedeeltelijk wordt beschermd. In deze brochure worden de bevindingen van het rapport samengevat.

UNIVERSELE VERKLARING
VAN DE RECHTEN VAN DE MENS

HANDVEST VAN DE GRONDRECHTEN
VAN DE EUROPESE UNIE

VN-VERDRAG INZAKE DE RECHTEN
VAN PERSONEN MET EEN HANDICAP

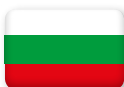
EEN AANTAL BESTE PRAKTIJKEN

Alle EU-landen hebben vooruitgang geboekt bij de uitbreiding van de mogelijkheden voor mensen met een handicap om te stemmen.

BELGIË

Belgische kiezers met een handicap kunnen gebruik maken van een speciaal aangepast stemhokje dat op een toegankelijke plek is geplaatst, zelfs als dat buiten het stemlokaal is.

BULGARIJE

Op de website van de Bulgaarse centrale kiescommissie staat een film waarin de stemprocedures voor mensen met een handicap worden uitgelegd. Die uitleg kan ook in gebarentaal worden gevolgd.

CYPRUS

Cyprus heeft besloten dat het maximumformaat van het stembiljet 16x70 cm moet zijn, om zo het invullen te vergemakkelijken.

DENEMARKEN

In Denemarken is volop gelegenheid om vervroegd te stemmen, zodat iedereen van drie weken tot twee dagen van tevoren in de aangewezen stemlokalen kan stemmen. Deze mogelijkheid is bijzonder nuttig voor mensen met een handicap, die vaak een en ander van tevoren moeten regelen om te kunnen stemmen.

DUITSLAND

Blinden in Duitsland kunnen een model van het stembiljet bestellen, waar een cd met instructies voor het gebruik van het stembiljet en officiële verkiezingsinformatie in braille bij horen.

ESTLAND

Alle burgers in Estland kunnen elektronisch stemmen.

FINLAND

In Finland wordt de informatiefolder in braille over de verkiezingen betaald door het ministerie van Justitie

FRANKRIJK

Frankrijk is een van de landen waar niet-stemmers, zoals kinderen, volwassenen met een handicap kunnen helpen om te stemmen.

GRIEKENLAND

In Griekenland hebben alle burgers stemplicht. Aangezien stemplicht voor mensen met een handicap vaak stress meebrengt gaan de Griekse autoriteiten zeer flexibel om met deze regel.

HONGARIJE

In Hongarije kunnen mensen met een handicap nog tot twee dagen voor de verkiezingen aangeven dat zij een toegankelijk stemlokaal nodig hebben.

IERLAND

In Ierland kunnen kiezers die in instellingen voor langdurige zorg verblijven een aanvraag indienen om te worden opgenomen op een speciale kiezerslijst. Als die aanvraag wordt gehonoreerd krijgen de betrokkenen bezoek van een speciale ambtenaar die hun stem registreert.

ITALIË

In Italië regelen de plaatselijke autoriteiten vervoer naar stemlokalen die geschikt zijn voor mensen met beperkte mobiliteit.

KROATIË

Kiezers in Kroatië kunnen een certificaat krijgen waarmee zij in elk stemlokaal kunnen stemmen. Mensen met een handicap kunnen dan zelf nagaan in welke stemlokalen bijstand wordt verleend.

LETLAND

Evenmin als in tien andere EU-lidstaten kan kiezers in Letland het recht om te stemmen worden onzegd.

LITOUWEN

In Litouwen stelt de centrale kiescommissie een onlinekaart ter beschikking waarop de stemlokalen staan aangegeven die het meest geschikt zijn voor kiezers met beperkte mobiliteit.

LUXEMBURG

In Luxemburg kan een kiezer zelfs een lid van het stembureau als helper aanwijzen.

MALTA

In Malta moet elk stemlokaal zijn uitgerust met audiospelers en een braillesjabloon met een lijst van de kandidaten en partijen die op het stembiljet staan.

NEDERLAND

In Nederland kunnen kiezers een vergrootglas gebruiken dat hen in het stemlokaal wordt verstrekt.

OOSTENRIJK

In Oostenrijk zou er in elke gemeente en in elk district van Wenen ten minste één stemlokaal moeten zijn dat toegankelijk is voor mensen met een handicap.

POLEN

In Polen worden “besloten stemlokalen” opgezet in ziekenhuizen en instellingen voor langdurige zorg waar ten minste 15 personen verblijven.

PORTUGAL

In Portugal telt een stem mee als de wens van de kiezer duidelijk is, ook al is het teken buiten het vakje geplaatst.

ROEMENIË

Roemenië staat toe dat kiezers met een stempel van het stembureau een teken zetten naast de naam van de kandidaat.

SLOVENIË

In Slovenië laten de bevoegde ministeries ziekenhuizen en instellingen voor langdurige zorg van te voren weten hoeveel bewoners of patiënten hun stemrecht kunnen uitoefenen.

SLOWAKIJE

In Slowakije mogen mensen die permanente zorg verlenen aan kiezers met een handicap gelijktijdig in hetzelfde mobiele stemhokje hun stem uitbrengen.

SPANJE

In Spanje kan iemand met een handicap die niet naar het postkantoor kan komen om een verzoek in te dienen tot stemmen per post, een beroep doen op een notaris. Deze zal gratis volmacht geven aan de persoon die door de kiezer is aangewezen om de vereisten voor het stemmen per post te vervullen.

TSJECHIË

In Tsjechië is een algemene informatiebrochure opgesteld in verschillende vormen, afgestemd op diverse soorten handicaps.

ZWEDEN

Een kiezer in Zweden die een stembiljet heeft ontvangen om te stemmen per post kan op de dag van de verkiezingen alsnog besluiten het stembiljet persoonlijk in zijn of haar stembureau af te leveren.

Ondanks deze vooruitgang in de EU-landen is er nog veel werk aan de winkel willen we alle EU-burgers, inclusief mensen met een handicap, de kans geven te stemmen op een manier die past bij hun behoeften.

STEMRECHT: JURIDISCHE EN TECHNISCHE BELEMMERINGEN

Om de belangen van burgers met een verstandelijke beperking of geestelijke gezondheidsproblemen te beschermen, bestaan in de EU-landen regelingen voor bewindvoering waarbij wordt uitgegaan van de capaciteiten van de onderbewindgestelde.

Zo nemen volledige bewindvoerders nagenoeg alle beslissingen voor hun onderbewindgestelde, terwijl gedeeltelijke bewindvoerders enkel bepaalde beslissingen nemen; daarbij wordt gekeken naar de individuele situatie.

In negen EU-landen wordt het stemrecht van bepaalde personen die onder volledige voogdij staan automatisch bij wet ingetrokken, terwijl in zeven andere EU-landen iemand het stemrecht kan worden ontzegd op basis van een beoordeling van de persoon in kwestie door de rechter. In 11 EU-landen kan het stemrecht in geen geval worden ingetrokken. Het aantal personen met een handicap dat niet kan stemmen verschilt sterk per land.

In Portugal zijn er zo'n 100 mensen met een handicap die hun stemrecht niet kunnen uitoefenen, terwijl dit aantal in sommige andere landen oploopt tot maar liefst 300 000 personen.

Wel lijken EU-lidstaten de laatste jaren meer en meer af te stappen van het automatisch intrekken van stemrecht. In plaats daarvan wordt het stemrecht in een klein aantal gevallen bij wet beperkt; beslissingen in die zin worden per geval door de rechter genomen. Sommige lidstaten hebben alle beperkingen afgeschaft.

In het rapport wordt ervoor gepleit dat het Europees Parlement en andere EU-instellingen helpen de rechtsstelsels van de lidstaten zo snel mogelijk aan te passen, zodat er een einde komt aan alle wettelijke beperkingen van het stemrecht van mensen met een handicap.

Technische belemmeringen

Het is de taak van de overheid om mensen met een handicap informatie over de verkiezingen te verstrekken in een vorm die beantwoordt aan hun behoeften. Toch is een dergelijke verplichting vaak niet uitdrukkelijk in de nationale wetgeving opgenomen.

De informatie heeft onder meer betrekking op de datum van de verkiezingen, de belangrijkste voorschriften, de manieren waarop kan worden gestemd en bijzonderheden over speciale procedures die relevant zijn voor mensen met een handicap. Ook moet de overheid rekening houden met verschillende soorten handicaps en de informatie afstemmen op de behoeften van onder meer blinden, visueel gehandicapten en doven.

Voorts moet zij samenwerken met organisaties die mensen met een handicap vertegenwoordigen, om ervoor te zorgen dat de informatieverstrekking zo efficiënt mogelijk verloopt, zo staat te lezen in het rapport. Zo moet bijvoorbeeld vlot kunnen worden nagegaan welke stembureaus tegemoet komen aan de behoeften van mensen met een handicap.

Steminformatie voor mensen met een handicap mag niet enkel via publieke media en het internet worden verspreid. In plaats daarvan moet de overheid bij het verstrekken van informatie rekening houden met verschillende soorten handicaps, zo wordt in het rapport bepleit. Beelden zijn vaak een effectieve manier om mensen met een verstandelijke beperking te bereiken, ook al maken EU-landen zelden gebruik van deze methode.

Het stembureau

De eenvoudigste manier om deel te nemen aan verkiezingen is stemmen in een stembureau. De overgrote meerderheid van de stembureaus in de EU is echter niet volledig aangepast aan de behoeften van mensen met verschillende soorten handicaps.

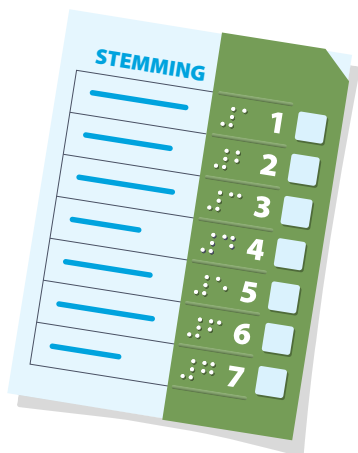
Hoewel de stembureaus in 11 EU-landen verplicht aangepast moeten zijn aan de behoeften van mensen met een handicap, blijkt in de praktijk vaak dat "toegankelijkheid" neerkomt op rolstoelvriendelijkheid. Deze enge visie gaat onder meer voorbij aan de behoeften van blinden.

Aangezien stembureaus niet snel kunnen worden aangepast aan de behoeften van mensen met een handicap, is de beste oplossing om kiezers met een handicap aan wie een stembureau is toegewezen op basis

van hun woonplaats, de kans te geven een ander stembureau te kiezen. De administratieve procedure om een dergelijke verandering mogelijk te maken moet snel en eenvoudig zijn.

Ook moeten alle kiezers met een handicap vrij iemand kunnen kiezen die hen in het stemlokaal helpt. Veel landen leggen hierbij voorwaarden op die niet gerechtvaardigd lijken.

Andere doeltreffende maatregelen zijn onder meer het beschikbaar stellen van officiële mededelingen en kopieën van stembiljetten in een aangepast formaat en op een hoogte waar ze gemakkelijk leesbaar zijn, het beschikbaar stellen van informatie in braille, en het toestaan van het gebruik van een gebarentolk online.

Stembiljet

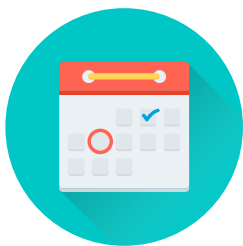
Vaak is het de stemprocedure die bepaalt of mensen met een handicap al dan niet zelfstandig kunnen stemmen. Het ontwerp van het stembiljet en de manier waarop wordt gestemd vormen voor mensen met een handicap in veel gevallen een onoverkomelijk probleem. Deze kiezers moeten dan iemand anders vragen hun stem uit te brengen, wat indruist tegen het beginsel dat de stemming geheim is.

Bovendien is het voor kiezers die hun handen niet goed kunnen gebruiken bijzonder lastig om de naam of het registratienummer van een kandidaat op te schrijven of om hun keuze te omcirkelen.

De meest eenvoudige oplossing is om kiezers de mogelijkheid te bieden een "x" of een vergelijkbaar teken in een voldoende groot vakje te schrijven. Voor blinden en visueel gehandicapten en voor mensen die niet duidelijk met een pen kunnen schrijven, zijn speciale voorbladen voor stembiljetten in braille of met gemakkelijk leesbare tekst vaak een uitkomst.

Als een kiezer met een handicap uit een aantal kaarten een kaart met de naam van een politieke partij moet kiezen, moet het lettertype voldoende groot zijn en moeten alle kaarten ook in braille worden afgedrukt.

Voor kiezers met een verstandelijke beperking is de beste aanpak om eenvoudige zinnen of geïllustreerde instructies te gebruiken.

Vervroegd stemmen

Tien EU-landen bieden ten minste sommige groepen kiezers de mogelijkheid om vervroegd te stemmen in een aangewezen stemlokaal. Deze stemlokalen bevinden zich in gebouwen die zijn aangepast aan de behoeften van mensen met beperkte zelfstandige mobiliteit.

In de meeste landen vereist vervroegd stemmen geen administratieve stappen: de kiezers gaan tijdens de openingsuren gewoon naar het stemlokaal. In sommige landen echter moet wie vervroegd wil stemmen zich daarvoor van tevoren opgeven.

Vervroegd stemmen is een doeltreffende manier om mensen met een handicap te helpen deelnemen aan de verkiezingen. De lokale autoriteiten krijgen zo meer tijd om het vervoer van mensen met een handicap naar hun stemlokaal te regelen.

In instellingen voor langdurige zorg zal vervroegd stemmen op een werkdag de stembusgang vlotter doen verlopen. Er is dan doorgaans ook meer personeel aanwezig dan op een zondag, de traditionele verkiezingsdag in de meeste landen.

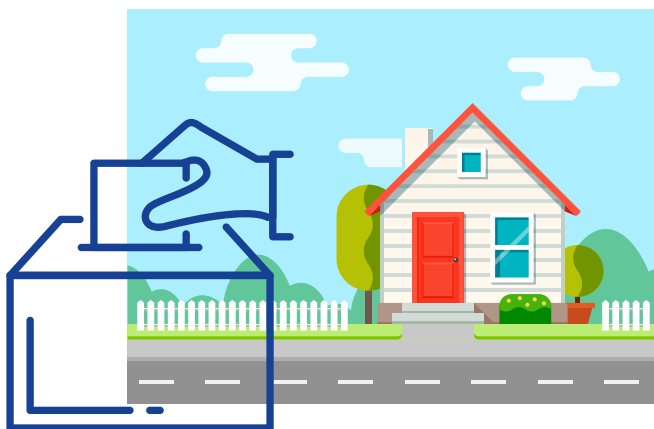

Stemmen per post

In een aantal EU-landen kunnen kiezers die in het land verblijven hun stembiljet van te voren krijgen; zij dienen dat biljet dan persoonlijk in te vullen en aan de kiescommissie te sturen.

Stemmen per post maakt de stemprocedure voor veel mensen met een handicap heel wat gemakkelijker. Wel hangt het gebruiksgemak onder meer af van de vraag of mensen zich eenvoudig kunnen inschrijven; ook mogen er geen kosten verbonden zijn aan het stemmen per post.

Kiezers met een handicap die zich inschrijven voor het stemmen per post moeten niet alleen het stembiljet ontvangen, maar ook instructies in een vorm die is aangepast aan hun specifieke handicap. Zo moeten blinden en slechtzienenden bijvoorbeeld een speciaal voorblad in braille of een cd met instructies krijgen.

Stemmen in een mobiele stembus

Een mobiele stembus is een doeltreffende manier om mensen met een handicap in staat te stellen te stemmen. In zeventien EU-landen mag een stembus of een speciale stemenveloppe bij de kiezer thuis worden afgeleverd.

Kiezers die vanwege hun handicap of medische toestand niet in staat zijn naar een stembureau te gaan, kunnen op deze manier stemmen. Ook voor mensen in ziekenhuizen of langdurige zorginstellingen kan deze manier van stemmen nuttig zijn.

Aangezien het voor iemand die ziek is of een ernstige handicap heeft zwaar kan zijn om urenlang te wachten tot de stembus wordt geleverd, moet de levertijd kort zijn.

Tot de toegankelijkheid van het stemlokaal is verbeterd, moeten de verantwoordelijke autoriteiten nagaan of het mogelijk is om voor kiezers met beperkte zelfstandige mobiliteit een kleine stembus buiten of bij de ingang van het stemlokaal te plaatsen.

Stemmen bij volmacht

Stemmen bij volmacht — ook wel het overdragen van stemrecht genoemd — betekent dat een kiezer iemand anders machtigt om in het stemlokaal namens hem of haar een stem uit te brengen. Deze optie bestaat maar in vier EU-landen.

Stemmen bij volmacht moet worden gezien als extra mogelijkheid voor mensen met een handicap voor wie het moeilijk is zelf hun stem uit te brengen, maar mag niet worden gebruikt als voorwendsel om niet alle kiezers in staat te stellen rechtstreeks en daadwerkelijk aan verkiezingen deel te nemen.

Om onregelmatigheden te voorkomen moet de overheid nauwlettend toezien op de manier waarop het overdragen van stemrecht verloopt. Een mogelijke oplossing is om het aantal mensen voor wie één iemand als gevolmachtigde kan optreden, te beperken, zo wordt opgemerkt in het rapport.

Elektronisch stemmen

In Estland kan iedereen elektronisch stemmen, wat voor veel Estlanders met een handicap ook de beste oplossing is. Deze regeling is echter onderdeel van een algemeen kader voor elektronische communicatie tussen burgers en nationale autoriteiten.

Het zou dan ook weinig zinvol zijn dat andere landen alleen met het oog op de verkiezingen een dergelijk systeem opzetten. Nog afgezien van veiligheids-overwegingen zouden de autoriteiten in andere EU-landen aanzienlijke investeringen moeten doen om de bevolking op de hoogte te brengen van deze stemmethode en ervoor te zorgen dat mensen met allerlei handicaps passende en op maat gesneden informatie krijgen.

Stemplicht

Drie EU-landen kennen stemplicht. In deze landen zijn mensen met een handicap die niet kunnen stemmen omdat er geen bevredigende regelingen zijn getroffen, vaak bang voor sancties van overheidswege, wat voor bijzonder veel stress kan zorgen.

Deze landen moeten ervoor zorgen dat alle mensen met een handicap aan de verkiezingen kunnen deelnemen.

Stemmen in een andere EU-lidstaat

Alle EU-burgers die in een lidstaat wonen die niet hun lidstaat van herkomst is, hebben het recht om bij de verkiezingen voor het Europees Parlement te stemmen. Wel moeten zij zich daarvoor van te voren registreren.

Voor veel mensen met een handicap is het onmogelijk of uiterst moeilijk om zich persoonlijk bij een kantoor te registreren. Er moet voortdurend worden nagedacht over andere manieren om zich te registreren, aangepast aan de behoeften van mensen met verschillende soorten handicaps.

Het moet voldoende zijn dat kiezers zich één keer registreren, zodat dit bij volgende verkiezingen niet opnieuw hoeft te gebeuren. Ook moeten de termijnen voor registratie op EU-niveau worden geharmoniseerd: momenteel variëren ze van 90 tot 5 dagen voor de verkiezingen.

Stemmen in instellingen voor langdurige zorg en ziekenhuizen

Demografische veranderingen in vergrijzende samenlevingen leiden tot een gestage toename van het aantal mensen die in 24-uurs zorginstellingen verblijven of een langdurige behandeling in ziekenhuizen ondergaan. In bijna een derde van de EU-landen krijgen mensen in dergelijke instellingen niet de kans aan verkiezingen deel te nemen.

In andere EU-landen is stemmen in deze instellingen theoretisch mogelijk, maar vereist zulks in de praktijk veel steun van de familie van de kiezer. In amper zeven EU-landen zijn er speciale stemlokalen voor deze kiezers.

De nationale autoriteiten moeten er nauwlettend op toezien dat deze mensen kunnen stemmen. In instellingen met ten minste 50 à 100 bewoners is het opzetten van een besloten stemlokaal

de beste oplossing. Gaat het om minder mensen, dan kan een mobiele kiescommissie voor een mobiele stembus zorgen. Hoe dan ook moeten bedlegerige mensen altijd toegang hebben tot een mobiele stembus, zo staat te lezen in het rapport.

Patiënten zijn vaak in hoge mate afhankelijk van het personeel; het risico bestaat dan ook dat zij hun stem niet volledig zelfstandig uitbrengen. Verkiezingscommissies moeten kiezers zo veel mogelijk de kans geven om zelf te stemmen.

VOLLEDIG STEMRECHT VOOR IEDEREEN

Het hier samengevatte EESC-rapport is niet bedoeld om EU-lidstaten te bekritisieren. Wel wil het EESC de nationale overheden ertoe aanzetten om samen na te gaan hoe de politieke rechten van sommigen van hun meest kwetsbare burgers volledig kunnen worden gewaarborgd, aldus EESC-rapporteur Krzysztof Pater.

Evenmin biedt het rapport kant-en-klare oplossingen. In plaats daarvan worden alle facetten van het probleem belicht en word een veelheid aan mogelijke oplossingen voorgelegd; EU-landen kunnen dan de maatregelen kiezen die aansluiten bij hun nationale electorale tradities.

Niet alleen moeten mensen met een handicap volledig stemrecht hebben, zij moeten dat recht ook op de meest geschikte manier kunnen uitoefenen. Het Europees Parlement moet het voortouw nemen bij de uitwerking van wetgeving om een en ander in praktijk te brengen.

Het volledige rapport van het EESC over *Werkelijk stemrecht van personen met een handicap bij de EP-verkiezingen* in de 24 officiële EU-talen vindt u hier: www.eesc.europa.eu/the-real-right-of-persons-with-disabilities-to-vote-in-EP-elections

ANDERE BRONNEN

EESC-website

www.eesc.europa.eu

Website van de EESC-voorzitter

www.eesc.europa.eu/president

www.eesc.europa.eu/facebook

www.eesc.europa.eu/twitter

www.eesc.europa.eu/youtube

www.linkedin.com/company/european-economic-and-social-committee

Europees Economisch en Sociaal Comité

Belliardstraat 99
1040 Brussel
BELGIË

Verantwoordelijke uitgever: eenheid Bezoeken en publicaties
EESC-2019-21-NL

www.eesc.europa.eu

© Europese Unie, 2019
Overneming met bronvermelding toegestaan.

Voor iedere vorm van gebruik of reproductie van de foto's / illustraties dient rechte reeks toestemming aan de auteursrechthebende(n) te worden gevraagd:

p. 1 & p. 2 - © Shutterstock.com/tsvetina_ivanova
p. 5 - © Shutterstock.com/mayrum & © Shutterstock.com/Astrovector
p. 6-10 - © Shutterstock
p. 12 - © Shutterstock.com/mayrum & © Shutterstock.com/Studio_G
p. 13 - © Shutterstock.com/Maanas
p. 15 - © Shutterstock.com/Pro Symbols & © Shutterstock.com/Astrovector
p. 16 - © Shutterstock.com/mayrum & © Shutterstock.com/Enmaler
p. 17 - © Shutterstock.com/hvostik
p. 18 - © Shutterstock.com/YummyBuum
p. 19 - © Shutterstock.com/Artram
p. 20 - © Shutterstock.com/illpos
p. 21 - © Shutterstock.com/Sapann Design

Print:
QE-03-19-084-NL-C
ISBN 978-92-830-4380-5
doi:10.2864/663642

Online:
QE-03-19-084-NL-N
ISBN 978-92-830-4402-4
doi:10.2864/3009

NL